

As novas familias tras a separación ou divorcio: unha mirada desde o feminismo

Mónica López Viso⁽¹⁾

Universidade de Vigo

RESUMO: O feminismo ilustrou e denunciou como as mulleres e os homes experimentan a familia de diferentes maneiras. Nos procesos de ruptura, a pensión de alimentos que debe exercer o proxenitor non custodio é un dos puntos máis conflictivos á hora de lograr un acordo en moitas separacións. O aumento de separacións e divorcios revela unha estreita relación entre rupturas familiares e deterioración económica das familias, afectando en particular ás mulleres, que maioritariamente ostentan a custodia dos fillos e fillas.

Palabras chave: Familia, divorcio, separación, monoparentais, monomarentales, custodia, menores, exclusión social.

RESUMEN: El feminismo ha ilustrado y denunciado como las mujeres y los hombres experimentan la familia de diferentes maneras. En los procesos de ruptura, la pensión de alimentos que debe ejercer el progenitor no custodio es uno de los puntos más conflictivos a la hora de lograr un acuerdo en muchas separaciones. El aumento de separaciones y divorcios revela una estrecha relación entre rupturas familiares y deterioro económico de las familias, afectando en particular a las mujeres, que mayoritariamente ostentan la custodia de los hijos e hijas.

Palabras clave: Familia, divorcio, separación, monoparentales, monomarentales, custodia, menores, exclusión social.

ABSTRACT: Feminist research has shown and denounced how women and men experience the family differently. In separation or divorce proceedings, child support, which must be exercised by the non-custodial parent, is one of the most conflictive points when reaching an agreement. The increase in separations and divorces reveals a close relation between divorces or separations and the economic welfare loss of families, particularly affecting women, who mostly have custody of children.

Keywords: Family, divorce, separation, single parent, custody, minors, social exclusion.

---

(1) Doutora en Ciencias Políticas pola Universidade Complutense de Madrid. Profesora contratada-doutora da área de Ciencia Política e da Administración da Universidade de Vigo (UVigo). Titular do módulo Jean Monnet *The European Union and the Social Policy* (2005-08). Forma parte do Grupo de Innovación Docencia Aberta_Open Teaching do Observatorio de Gobernanza G³ (UVigo). mviso@uvigo.es

1. Introducción

As relacións e obrigacións xurídicas, sociais e económicas xurdidas no seo da familia, e especificamente as obrigacións paterno-filiais, son complexas e presentan trazos diferenciados nos distintos países, aínda que é una característica común a influencia do feminismo en todos os aspectos da vida familiar, incluídos os roles, as prácticas cotiás e o poder.

Os estudos feministas han cuestionado a visión convencional da familia como un todo unificado, tratado como unha harmonía de intereses entre os seus membros, revelando as relacións de poder que forman as familias, o entrelazamento do amor e a dominación que pode facer da familia “un campo de loita” para mulleres e homes (Hartmann, 1981), especialmente cando se produce a ruptura da parella.

O presente traballo, desde a revisión de fontes documentais e bibliográficas, pretende achegar elementos para a reflexión respecto as consecuencias dos procesos de separación ou divorcio, e como a atribución da garda e custodia das e dos menores ten unha substancial relevancia, non só polas transcendentais consecuencias persoais e legais que conleva, senón tamén, polos efectos familiares, económicos e sociais que producen as rupturas. Trátase de profundar nos elementos teóricos e políticos para a comprensión, o debate e o estudo da situación do posdivorcio, especialmente nas familias monoparentais, a partir das achegas da teoría feminista.

2. O feminismo e os estudos da familia

Revisar as orixes e o desenvolvemento dos estudos da familia é apreciar o impacto revolucionario do feminismo. Os diferentes estudos feministas (liberal, radical e socialista) ofrecen diferentes respostas ás preguntas sobre por que as mulleres teñen un status social menor e menos vantaxes que os homes, e os seus estudos comparten a implicación da familia dunha forma ou outra e suscitaron debates teóricos sobre como producir cambios sociais liberadores para as mulleres (Baca, 2000). Desde o feminismo mostrouse como as mulleres e os homes experimentan a familia de diferentes maneiras e como as reformas do dereito de familia cuestionan o dominio masculino en diversas esferas. Jessie Bernard revelou, nun estudo xa clásico sobre a familia, como “hai dous matrimonios en cada unión matrimonial, o del e o dela, e que o del é mellor que o dela” (1972, citado por Baca Zinn, 2000: 4), porque do mesmo xeito que noutras batallas políticas, o que realmente está en xogo é a loita polo poder (Htun e Weldon, 2012).

Moitos estudosos da familia afirmaron como o feminismo propiciou un cambio de paradigma e como redefiniu os estudos de familia tal como existían ata os anos setenta do pasado século XX (Mann et al., 1997; Baca, 2000). E aínda que non todos os estudos da familia traballaron unha perspectiva explicitamente feminista, moitas preocupacións feministas han ocupado desde entón o centro do debate.

Os patróns cambiantes do matrimonio, xunto co xurdimento de novas formas familiares, produciron enfrontados debates entre liberais, conservadores e progresistas, incluída a maioría das feministas, mostrándose divididos sobre o matrimonio, a igualdade das mulleres, os dereitos do colectivo LGTBI (lesbianas, gais, bisexuais, transexuais e intersexuais), a crianza dos fillos e o benestar.

En diferentes sociedades, as familias e os fogares están a atravesar cambios similares como resultado dos cambios económicos mundiais, pero mesmo dentro dos estudos feministas non sempre están de acordo sobre o significado de tales cambios nas mulleres e en como as e os fillos menores vense afectados polas transformacións familiares, especialmente tras as rupturas da parella. Algunhas feministas argumentaron as consecuencias positivas, no sentido de que os novos roles das mulleres fomentan a autonomía das mulleres (Hartmann, 1987). Con todo, outras interpretacións son máis prudentes á hora de xeneralizar sobre a independencia das mulleres, debido aos niveis desproporcionados de pobreza nos fogares encabezados por estas (Baca, 1987; Sastre, 2015). Recentes informes, por exemplo, destacan as crecentes desigualdades que acompañan á diversidade familiar, especialmente as dificultades económicas que afectan as familias monoparentais (European Anti- Poverty Network, 2021). O aumento do divorcio na maioría dos países da nosa contorna foi acompañado polo crecemento das familias monoparentais, sendo este o trazo que determina o perfil actual do fogar dun só proxenitor, maioritariamente cunha muller á fronte, e que frecuentemente correlaciónase coa pobreza e a exclusión social. A discusión ao redor do que gañan e perden as mulleres no matrimonio prefigura así os debates entre feministas que continúan hoxe en día.

3. A custodia dos menores tras a ruptura da familia

En moitas sociedades europeas, a división equitativa do coidado dos nenos e as tarefas do fogar entre as parellas é un tema constante dos discursos públicos, políticos e académicos. Existindo unha variación considerable nas regulacións e normas para os acordos de custodia que están a afectar os arranxos das familias posteriores á separación.

É comunmente aceptado que a garda e custodia dos fillos implica o deber dos pais de velar polos seus fillos e telos na súa compañía. Cando os proxenitores viven xuntos, a garda e custodia sobre os menores atópase subsumida na patria potestade. Con todo, en situacións de crises de parella, a garda e custodia pode aparecer dissociada da patria potestade e enténdese como a determinación da persoa con quen vai convivir habitualmente os fillos e fillas (Ragel, 2001; Lázaro, 2002; Pinto, 2015; Fábrega, 2010). É así unha facultade inherente ou derivada da patria potestade que significa quen se encarga dos coidados cotiáns dos menores, é dicir, encargarse dos aspectos ordinarios da vida destes, co que iso implica de alimentar, coidar e procurar todo o necesario para o desenvolvemento e mantemento da súa persoa e personalidade.

A maior parte da doutrina e literatura académica (Folberg, 1984; Pérez, 2009; Pérez-Salazar, 2009) diferencia tres modalidades de garda e custodia tras a ruptura da parella: a custodia exclusiva, que conleva unha atribución da custodia a un dos proxenitores e un réxime de visitas a favor do outro non custodio; a custodia repartida ou alterna, que é a forma de custodia na cada un dos proxenitores pode ter aos menores durante un período do ano, exercendo os dereitos de custodia e tendo un réxime de visitas no período restante; e, finalmente, a custodia conxunta ou compartida é a conxunción da custodia legal ou física dos fillos por ambos os proxenitores.

En xeral, houbo un desenvolvemento cara á custodia compartida despois da separación en moitos países europeos, o que significa que os menores residen por igual con ambos os pais (Pinto, 2009; Bodelón, 2012; Becerril e Venegas, 2017). Con todo, é importante recoñecer que

a maioría dos fillos e fillas aínda viven principalmente coas súas nais, e só ven aos seus pais ocasionalmente, en moitos casos cada dous fins de semana. Este tipo de arranxo institucionalizouse en moitas sociedades europeas, baseándose nunha idea de xénero da paternidade: as nais seguen sendo consideradas como as principais e máis importantes coidadoras, representado maioritariamente as custodias exclusivas, mentres que os pais só xogan un papel secundario.

Os elementos relativos á custodia quedan reflectidos no convenio regulador, documento clave pola gran repercusión que conleva, regulando non só as relacións persoais e familiares, senón tamén as económicas, como son, no seu caso, o pago das pensións. A pensión de alimentos definida como a obrigação que debe realizar o proxenitor que non posúe a custodia –normalmente, os pais– para colaborar na alimentación, coidado e procura de todo o necesario para o desenvolvemento e mantemento da persoa e personalidade dos fillos, supón unha das obrigações máis importantes.

O convenio regulador deberá incluír un plan de parentalidade para determinar como se han de exercer estas responsabilidades parentais que de forma ineludible conteña como mínimo o coidado dos fillos, o réxime de estancia e comunicación dos fillos co proxenitor que non convive de forma habitual con eles, así como a asignación do uso e goce da vivenda e as pertenzas familiares. Entre os factores contemplados nos plans de parentalidade, un dos puntos máis conflictivos á hora de lograr un acordo adoita representalo a contía que se debe establecer en concepto de pensión de alimentos (Ramos, 2007). Esta pensión servirá para cubrir os gastos ordinarios dos fillos en materia de alimento, vestido, vivenda, educación e coidados médicos. Como sostén Barrio, trátase non só dunha obrigação xurídica senón dun deber moral non existindo ningún precepto que exonere dela (2007).

En España o recoñecemento da pensión alimenticia alcanza rango constitucional (art. 39.3 da Constitución Española) e é contemplada no Código Civil (art. 110 e 142, 146 e 154). Alimentar aos fillos constitúe un dos contidos ineludibles e deberes que comprende a patria potestade e, por tanto, os pais están suxeitos a iso, mesmo no suposto en que fosen privados da mesma, resultando incondicional independentemente do sistema de custodia establecido (Madriñán, 2019).

No contexto europeo, non foi ata recentemente, que por primeira vez abórdase, o tema da lexislación aplicable en materia da obrigação de alimentos (Regulamento 4/2009 do Consello de 18 decembro de 2008) e faise para liquidar as situacións transfronteirizas, tanto de pais a fillos como entre cónxuxes, que se producen cando son de distinta nacionalidade ou residencia (Rodríguez de Almeida, 2014: 260). Así, a Unión Europea aprobou e asinou o Convenio da Haia de 23 novembro de 2007 sobre cobranza internacional da pensión de alimentos, o que constitúe, como reconece Rodríguez de Almeida, un importantísimo avance que repercute en gran medida en beneficio dos acredores menores de idade, especialmente dignos de protección. Aínda que, unicamente contéplase a obrigação económica entre esposos tras o divorcio, sen que se avanzase igualmente na harmonización ou definición duns principios comúns en materia de alimentos dos proxenitores aos seus fillos e fillas menores (2014).

A pensión de alimentos respecto dos fillos queda fixada en termos monetarios respecto do proxenitor non custodio e o que se ten en conta non é rigorosamente o caudal de bens de que poida dispoñer, senón simplemente a necesidade dos menores posta en relación co patrimonio de quen haxa de dalos, cuxa apreciación de proporcionalidade vén atribuída ao prudente arbi-

trio do Tribunal Sentenciador de instancia, normalmente, plasmado no convenio regulador da separación (Serrano, 2011; López e Pedrosa, 2021).

A diferenza doutros países europeos, non aparece na lexislación española ningún baremo obrigatorio ao que se debe axustar o xuíz á hora de establecer a pensión alimenticia. Aínda que, no ano 2013, o Consello Xeral do Poder Xudicial aprobou unhas pautas orientadoras para calcular a pensión de alimentos (CGPJ, 2019), estas carecen de carácter vinculante. A mencionada reforma da lei do divorcio de 2005, fixo apenas leves alteracións no relativo aos criterios que regulan as consecuencias económicas do divorcio. No substancial o réxime segue sendo o mesmo que tras a reforma de 1981 a pesar de que o modelo de matrimonio actual dista moito de ser o que tiña en mente o lexislador na década dos 80 (Santos, 2015).

Neste sentido, é curioso que a nosa lexislación afirme que a súa contía deberá atenderse de acordo ás necesidades do favorecido pola devandita pensión, resultando competencia exclusiva do libre e prudente arbitrio xudicial a determinación da súa contía, quedando difuminada na cobertura das necesidades mínimas dos menores (Bonell, 2016).

4. Posdivorcio, familia monoparental e persistencia nas desigualdades

A dinámica familiar en Europa caracterízase por un número cada vez maior de familias separadas e reconstituídas, e familias monoparentais (Nieuwenhuis et al., 2020). Hoxe en día, aproximadamente un de cada dous matrimonios está divorciado e moitos fillos e fillas teñen non só unha, senón varias casas (Eurostat, 2020). Despois da separación, as familias enfrontan cambios profundos nos seus arranxos de vida, por exemplo, recolocación dos pais, cambios na frecuencia e calidade do contacto entre pais e fillos e negociación dos coidados dos menores.

O dereito de familia é variado nos diferentes países, mesmo no contexto da Unión Europea, as regulacións sobre a familia son diversas, porque os seus conceptos de familia e as relacións que a sustentan son ben distintos (Rodríguez de Almeida, 2014).

A esta complexa diversidade súmanse os cambios profundos que aconteceron e modificaron as bases tradicionais do dereito de familia. A “familia posmoderna” é fluída, inestable e recombinante (Stacey, 1990). A visibilidade recente das familias de gais e lesbianas ilustra un cambio cultural importante, acompañado dun incremento de matrimonios ou parellas de feito formadas por persoas de distinta nacionalidade, que pode complicar notablemente a aplicación dun ou outro ordenamento, coas súas distintas consecuencias e armazón de dereitos e deberes. Ao que se engaden, as altas taxas de divorcio que tiveron como consecuencia directa o incremento das familias formadas por un só proxenitor.

A pesar das transformacións sociais e familiares, a tendencia é que os fillos, sobre todo os menores de sete anos, queden baixo a custodia da nai (Moncó, 2010). A monoparentalidade/monomarentalidade non é un feito novo na historia, pero si o é o recoñecemento público e a sensibilización cara a esta nova situación familiar e as consecuencias sociais e políticas que comporta. É, por tanto, un fenómeno complexo e que afecta a diversas situacións familiares e sociais derivadas da súa propia orixe. Non se trata efectivamente, como apunta Moreno, dun proceso estático nin moito menos homoxéneo (2019). Entendemos por familias monoparentais, os núcleos familiares constituídos por unha soa persoa adulta e polo menos unha persoa

menor (Perondi, 2012). A maioría destas familias están representadas pola figura da nai como coidadora dos seus fillos/as (Santibáñez, Flores e Martín, 2018), por iso é polo que se estendeu o concepto de familias monoparentais, é dicir, familias formadas por unha muller soa cos seus fillos, interpretando como unha entidade propia, a realidade maioritaria deste tipo de unidade familiar (Xastre, 2015).

Na Unión Europea, en 2020, aproximadamente o 14% dos fogares con nenos (7,8 millóns de fogares) estaban formados por familias monoparentais, o que representa o 4% do total de fogares (Eurostat, 2021). Na mesma liña, os datos ofrecidos polo *informe Save The Children* (Sastre, 2015) advirten que, as familias dun único proxenitor, na súa gran maioría están compostas por unha muller soa a cargo dos fillos (82% dos casos). En España, en 2019, existían case dous millóns de fogares monoparentais, o que supoñía o 10,1% do total, representando a cuarta forma de convivencia máis estendida, por detrás dos fogares biparentais con fillos (33,5%), os fogares dunha soa persoa (25,7%) e os fogares dunha parella sen fillos conviventes (21,1%) (Fernández-Martínez e Avilés-Hernández, 2020).

É precisamente a ruptura matrimonial o principal factor no xurdimento das novas familias monoparentais (Goñi, 2005) e este modelo de familia vincúlase frecuentemente coa pobreza ou exclusión social, afectando a máis da metade destes fogares (Santibáñez, Flores e Martín, 2017). A maioría dos estudos están de acordo en que o estándar de vida das mulleres e os seus fillos baixo custodia diminúe significativamente no divorcio, así numerosas investigacións, dentro e fóra das nosas fronteiras, revelan a relación directa entre rupturas familiares e a deterioración económica das familias, afectando en particular ás mulleres e os menores (Bartlett, 1999; Flaquer, 2004; Vela, 2011; Fernández-Martínez e Avilés-Hernández, 2020). Ás nais e os fillos vailles moito peor que aos pais despois da disolución do matrimonio; as mulleres e os nenos xeralmente experimentan unha gran diminución no seu nivel de vida despois do divorcio, mentres que os homes a miúdo experimentan ganancias (Bartfeld, 2000).

Neste sentido a investigación presentada por Manting e Bouman (2006), sobre os efectos a curto e longo prazo dos divorcios en Holanda entre 1989 e 2000, indica que tras o divorcio as mulleres vense afectadas por unha redución do seu benestar maior que os homes, e é a presenza ou non dos nenos un elemento concluínte nesta perda: quen ten a custodia dos menores perde máis (Jarvis e Jenkins, 1999). No informe de *Monoparentalidad e infancia*, de 2006, indícase que a taxa de pobreza nos núcleos de familias monoparentais alcanzaba un 40,3% (Flaquer, Almeda e Navarro, 2006).

Máis recente é o *11º Informe sobre o Estado da pobreza* realizado pola European Anti-Poverty Network (EAPN, 2021) no que se corrobora como o impacto da pandemia da Covid-19 no noso país, foi maior nos estratos de poboación que xa se atopaban en situación de maior vulnerabilidade antes do inicio da última crise. Actualmente, sofren privación material severa case un de cada dez nenos, nenas e adolescentes e unha de cada sete persoas que viven en familias monoparentais. Así, segundo a estrutura de cada familia, a situación pode ser aínda máis difícil, afectando a exclusión social especialmente aos fogares monoparentais que, como xa se sinalou, en máis do 80 % dos casos está encabezado por unha muller cun ou máis menores dependentes. A metade das persoas que viven neste tipo de familias monoparentais están en risco de pobreza e/ou exclusión social, e esta cifra é practicamente o dobre da que corresponde ao resto dos fo-

gares. Os datos constatados neste informe revelan ademais a debilidade histórica que sofren as familias monoparentais con valores que dobran a media nacional en todos os anos do período analizado (2008-2020). A situación das persoas que viven en fogares monoparentais non constitúe, por tanto, ningunha novidade (European Anti-Poverty Network, 2021).

A obrigaçión de alimentos que debe exercer o proxenitor non custodio, tal como vimos antes, un dos puntos máis conflitivos á hora de lograr un acordo en moitas separacións (Ramos, 2007), pode constituírse como un elemento primordial nas familias monoparentais froito dunha separación. Este deber de asegurar ou facerse cargo da subsistencia dos fillos, co que iso implica de alimentar, coidar e procurar todo o necesario para o desenvolvemento e mantemento da súa persoa e personalidade, tórnase como unha das obrigaçións de maior contido ético dos ordenamentos xurídicos.

As pensións alimenticias a fillos menores, segundo a investigación de Solsona e Simó, realizada entre 1996 e 2002, atópanse recollidas no 85% das sentenzas de separación e no 81% das sentenzas de divorcio de matrimonios con fillos menores. Segundo as autoras, existe unha evidente diferenza de xénero respecto a quen corresponde abonar as pensións alimenticias, que atopa a súa explicación, por unha banda, no feito de que as custodias dos fillos son maioritariamente asignadas ás nais; e por outro, nas persistentes diferenzas na situación económica e laboral de homes e mulleres (2016).

A literatura sobre a situación do posdivorcio indica alto niveis de incumprimento na pensión de manutención (Bucheli e Vigorito, 2015). En España, entre 1994 e 2006, o número de procesos penais anuais por falta de pagamento de pensións aumentou un 108% (Azagra-Malo, 2008). As diversas razóns da falta de pagamento da pensión desde unha perspectiva xurídica, vincúlanse para algúns autores, coa fixación das contías, a falta de coñecemento da situación económica do demandado e os lentos procedementos e medidas para obrigar a pagar a pensión demandada (Mandel, 1995; Vega e Smith, 2009).

Os problemas sociais derivados dos incumprimentos da pensión de alimentos establecidos a favor dos fillos menores de idade, suscitaron preocupación tanto a nivel estatal como internacional (Tomás, 2006). Feito agravado pola crise económica que provocou un incremento significativo dos procedementos xudiciais relacionados coas contías das pensións alimenticias asignadas. E dáse en ambos os sentidos: aumentaron as reclamacións de pagos de atrasos nas pensións e nos gastos extraordinarios; e, paralelamente, proxenitores aos que se lles asignou o pago dunha cantidade, reclaman agora que se lles baixe alegando razóns como a falta de traballo ou os baixos ingresos que lles dificultan cumprir coas manutencións, mesmo cando o desexen (Serrano, 2011). Algunhas investigacións suxeriron como os pais a miúdo prefiren arranxos informais de apoio e non cumpren coas regulacións de manutención de nenos que perciben como inxustas, contraproducentes ou punitivas (Waller e Plotnick, 2001).

A ineficacia no pago das pensións e os baleiros legais ao redor da situación das familias monoparentais, non é fortuíta; explícase polos estereotipos de xénero e a visión tradicional que sobre a familia segue existindo, que non valora nin económica nin socialmente os coidados e a crianza, dos que se ocuparon e séguense ocupando de forma maioritaria as mulleres (Carrillo, 2011; Hernández, 2015). As mulleres están en desvantaxe na nosa sociedade, e non recoñecelo é duplicar esa desvantaxe. No ámbito da xustiza, os operadores xudiciais constrúen, respecto dos

conflitos que se presentan nos xulgados, unha versión xudicial na que se extractan das historias presentadas o que consideran relevante -segundo as ideas que teñen das normas xurídicas- e tradúcenlo á linguaxe do dereito (Smale, Tuson e Statham, 2003; Cuberlo e Del Sol, 2010). A inxustiza non vén necesariamente das institucións, senón dos trazos de comportamento (prácticas) das persoas. Son os actores ao redor dos deseños das axendas de políticas públicas e dos procesos xudiciais os que producen e reproducen as desigualdades rexistradas na estrutura social (Baeza, 2012; Sen, 2009, citado por Hernández, 2015; Antón Hurtado, 2020).

5. Reflexións finais

Desde o feminismo expúxose como as mulleres e os homes experimentan a familia de diferentes maneiras e redefiníronse os estudos de familia, revelando como o dereito de familia, é unha das principais institucións de xénero que moldea as identidades sociais e distribúe dereitos e responsabilidades, forxando relacións de poder no seo da familia. Precisamente o feminismo desvela o rumbo patriarcal das leis, políticas e institucións. As mulleres quixeron ser tratadas como iguais aos homes e viron o dano dos roles de xénero e, con todo, aceptaron en gran medida a prioridade sobre a maternidade e o coidado dos demais que estes roles impuxéronlles.

A pesar das transformacións sociais e familiares, no noso país, do mesmo xeito que na maioría das sociedades europeas, as nais seguen sendo consideradas como as principais e máis importantes coidadoras, representando maioritariamente as custodias exclusivas. A obrigación de alimentos que debe exercer o proxenitor non custodio é un dos puntos máis complicados en moitas separacións e aínda non se logrou un avance nos principios comúns de obrigatoriedade da pensión de alimentos aos fillos menores, a súa duración, cálculo e requisitos. De feito, as pensións de alimentos, tras a separación ou divorcio matrimonial, ou ruptura da relación de feito que unía aos proxenitores, poden verse incumpridas con facilidade, polo que é necesario prover os mecanismos que poidan prever como se vai a facer fronte a este deber de alimentos por parte dos proxenitores.

As novas formas de familia esixen compromisos políticos para construír unha axenda que ofrezca respostas aos novos escenarios que implica o posdivorcio e as súas consecuencias nas condicións sociais e económicas das familias monoparentais. Para iso, desde as institucións débese traballar en políticas e leis que recoñezan o valor non só económico senón social e cultural que representan os coidados e a crianza.

Referencias bibliográficas

- ANTON HURTADO F. (2020). Paternidades judicializadas. En J. Sanfélix Albelda, A. Téllez Infantes y J. E. Martínez Guirao (ed). *Hombres, género e patriarcado: reflexiones, cuerpos y representaciones* (pp. 75-93). Dykinson
- AZAGRA-MALO, A. (2008). The Spanish Child Support Guarantee Fund. *InDret*, 4, 3-16.
Recuperado de: <https://ssrn.com/abstract=1371436>
- BACA ZINN, M. (2000). Feminism and family studies for a new century. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 571 (1), 42-56.

- BAEZA, S. (2012). Familia y género: las transformaciones en la familia y la trama invisible del género. *Praxis educativa*, 9 (9), 34-42.
- BARTFELD, J. (2000). Child Support and the Postdivorce Economic Well-Being of Mothers, Fathers, and Children. *Demography*. 37, 203-13. doi: 10.2307/2648122
- BARTLETT, K. T. (1999). Feminism and family law. *Family Law Quarterly*, 33(3), 475-500.
- BECERRIL, D. (2017). Algunos mitos de la custodia compartida. En D. Becerril e M. Venegas, M. (coord.). *La custodia compartida en España* (pp. 73-92). Dyckinson.
- BODELÓN, E. (2012). La custodia compartida desde un enfoque de la política de género. En P. Novales (Ed.) *La custodia compartida a debate* (pp. 131-155). Dickynson.
- BONELL COLMENERO, R. (2016). ¿El matrimonio habrá desaparecido en 100 años? Matrimonio, Divorcio, Rematrimonio. *Anuario jurídico y económico escorialense*, (49), 113-136. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5461250.pdf>
- BUCHELI, M. e VIGORITO, A. (2015). Después de la ruptura: efectos de la separación en los contactos entre padres e hijos y en el bienestar de las mujeres. En M. Bucheli, W. Cabella, M. Nathan, P. Fitermann, A. Vigorito e M. Zerpa. *Cambio familiar y bienestar de las mujeres y los niños en Montevideo y Área Metropolitana. Una perspectiva longitudinal* (pp. 43-63). Unicef.
- CARRILLO, E. (2011). The situation of children involved in family disruption in Mexico. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud*, 9 (2), 561-572.
- CHAPARRO MATAMOROS, P. (2015). Reflexiones en torno a la Pensión de Alimentos: La Irretroactividad de la modificación de una pensión de alimentos. Comentario a la STS núm. 162/2014, de 26 de marzo (RJ 2014, 2035). *Iuris Tantum Revista Boliviana de Derecho*, (19), 546-661.
- CURBELO-HERNÁNDEZ, E. e DEL SOL, H. (2010). Trabajo social y mediación familiar: un enfoque para la protección del menor en el proceso mediador. Orientaciones para la práctica profesional en los supuestos de ruptura de pareja. *Portularia*, 10 (2), 33-49. doi: 10.5218/PRTS.2010.0015
- European Anti-Poverty Network (2021). 11º Informe 2021. El Estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de pobreza y exclusión social en España 2008-2020. Secretaría Técnica EAPN-ES-Ministerio de Derechos Sociales y Agenda 2030.
- Eurostat (2015). *People in the EU: who are we and how do we live? Publications Office of the European Union*. Recuperado de: ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7089681/KS-04-15-567-Es-N.pdf/8b2459fe-0e4e-4bb7-bca7-7522999c3bfd
- FÁBREGA RUIZ, C. F. (2010). Mediación familiar y ejercicio de la patria potestad. *Diario La Ley*, (7443), 1-14.
- FLAQUER, L., ALMEDA, E., e NAVARRO, L. (2006). *Monoparentalidad e infancia*. Fundación "La Caixa".
- FOLBERG, J. (1984). *Joint Custody and Shared Parenting*. Washington D.C.: The Bureau of National Affairs and Association of Family Conciliation Courts.
- GOÑI SEIN, J. L. (2005). La familia monoparental: ausencia de atención política y legislativa y su impacto sobre la situación sociolaboral de la mujer. *Temas laborales: Revista andaluza de trabajo y bienestar social*, (82), 11-46. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/>

- articulo/1395100.pdf
- HARTMANN, H. I. (1981). The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle. *Signs* 6 (3), 66-94.
- A, W. (2015). Derecho versus sentido común y estereotipos: el tratamiento de los procesos judiciales de pensión de alimentos de mujeres de clase alta y baja en Perú. *Sortuz: Oñati Journal of Emergent Socio-legal Studies*, 7(1), 29-58.
- HTUN, M. E WELDON, L. (2012). *Sex Equality in Family Law: Historical Legacies, Feminist Activism, and Religious Power in 70 Countries*. World Bank. Recuperado de <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9204>
- JARVIS, S., e JENKINS, S. P. (1999). Marital splits and income changes: Evidence from the British Household Panel Survey. *Population Studies*, 53 (2), 237-254.
- LÁZARO GONZÁLEZ, I. (2020) (Coord.) *Los menores en el Derecho Español-Práctica Jurídica*, Edit. Tecnos.
- LÓPEZ-VISO, M. e PEDROSA GIL, L. (2021). Estudio de sentencias de la custodia de menores tras la ruptura de la pareja ¿Custodia versus bienestar?. *Cuadernos de Trabajo Social*. 34, (2), 341-352.
- MADRIÑÁN VÁZQUEZ, M. (2019). Main Conflicts In Matters Of Shared Custody: Contribution Of Parents To The Support Of Children And Attribution Of Family Home. *Revista Internacional Consinter de Direito*, VII, 7. DOI: 10.19135/revista.consinter.0007.17
- MANN, S.A., GRIME, M.D., KEMP, e JENKINS, P.J. (1997). Paradigm Shifts in Family Sociology? Evidence from Three Decades of Family Textbooks. *Journal of Family Issues*, 18 (3), 315-349.
- MANDELL, D. (1995). Fathers who don't pay child support: Hearing their voices. *Journal of Divorce & Remarriage*, 23 (1-2), 85-116.
- MANTING, D., e BOUMAN, A. M. (2006). Short-and long-term economic consequences of the dissolution of marital and consensual unions. The example of the Netherlands. *European Sociological Review*, 22 (4), 413-429. Recuperado de: <https://www.jstor.org/stable/3806512>
- MONCÓ, B. (2010). Códigos de interpretación de los acuerdos económicos del divorcio: el caso de las familias reconstituidas. *Portularia*, 2, (X), 1-8. Recuperado de: <http://rabida.uhu.es/dspace/handle/10272/4309>
- MORENO, A. (2019). Las familias monoparentales en España. *Revista Internacional de Sociología*, 58 (26), 39-63.
- NIEUWENHUIS, R., SOKOLSKA, I., e VAN DER ELST, N. (2020). The situation of single parents in the EU. European Parliament's Committee on Women's Rights and Gender Equality (FEMM). Disponible en: <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/supporting-analyses/sa-highlights>
- PÉREZ MARTÍN, A.J. (2007). Guarda o custodia conjunta o compartida. *Tratado de Derecho de Familia. Aspectos sustantivos, I*. Lex Nova.
- PÉREZ-SALAZAR, M. (2009). La guarda y custodia compartida y el régimen de visitas: los puntos de encuentro familiar. En J. J. Tapia, *Custodia compartida y protección de menores* (pp. 243-294). Consejo General del Poder Judicial.
- PERONDI, A. C. (Dir.) (2012). *Familias formadas por una sola persona adulta con hijo(s) y/o*

- hija(s) a su cargo: diagnóstico y propuestas*. Centro de Estudios Económicos Tomillo, S.A.
- PINTO ANDRADE, C (2009). *La custodia compartida*. Barcelona: Bosch.
- PINTO ANDRADE, C. (2015). La custodia compartida en la práctica judicial española: los criterios y factores para su atribución. *Misión Jurídica*, 8(9), 143-175.
- RAGEL SÁNCHEZ, L.F. (2001). La guarda y custodia de los hijos. *Derecho privado y Constitución*, 15, 281-330. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=229886>
- RAMOS ESCOBEDO, A. (2007). Convenio de divorcio, género y justicia: y la perdedora es... *La ventana. Revista de estudios de género*, 3 (26), 167-204. Recuperado de: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=88432608>
- RODRÍGUEZ DE ALMEIDA, M. G. (2014). La unificación del Derecho de familia europeo: ¿quimera o realidad?. *Estudios de Deusto*, 62(2), 235-286.
- SANTIBAÑEZ, R., FLORES, N., e MARTÍN, A. (2018). Familia monomarental y riesgo de exclusión social. *Iqual. Revista de género e igualdad*, (1), 123-144. doi: 10.6018/iQual.307701
- SANTOS MORÓN, M. J. (2015). Prestación compensatoria y compensación por trabajo doméstico. ¿Dos caras de una misma moneda? *Indret*, 1, 28-29. Recuperado de: http://www.indret.com/pdf/1109_es.pdf
- SASTRE, A. (2015). Más solas que nunca. La pobreza infantil en familias monomarentales. País Vasco: Save the Children España. Recuperado de: www.savethechildren.es/publicaciones/mas-solas-que-nunca
- SERRANO CASTRO, F.A. (2011). Efectos de la crisis económica en la fijación de las pensiones alimenticia y compensatoria”, *Elderecho.com*. Recuperado de: <https://elderecho.com/efectos-de-la-crisis-economica-en-la-fijacion-de-las-pensiones-alimenticia-y-compensatoria>
- SMALE, G., TUSON, G., E STATHAM, D. (2003). *Problemas sociales y trabajo social: hacia la inclusión y el cambio social*. Morata.
- SOLSONA, S., e SIMÓ, C. (2016). Sentencias de separación y divorcio en España (1996-2006) a la luz de las relaciones de género. *Anais*, 1-19.
- STACEY, J. (1990). *Brave New Families: Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. Basic Books
- TOMÁS MARTÍNEZ, G. (2006). Los fondos de garantía de pensiones de alimentos. *Aequalitas: Revista jurídica de igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres*, (18), 20-25. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2109459>
- VEGA ROBLES, I., E SMITH-CASTRO, V. (2009). Correlatos y predictores del cumplimiento de pago de la pensión alimentaria en padres divorciados o separados. *Interamerican Journal of Psychology*, 43 (2). Recuperado de: <http://www.redalyc.org/pdf/284/28412891020.pdf>
- VELA SÁNCHEZ, A. J. (2011). Las familias monoparentales: cuestiones que plantean su posible solución. En E. Almeda e D. Di Nella (Eds.). *Las familias monoparentales a debate* (pp. 105-124). Copalqui.
- WALLER, M. R., e PLOTNICK, R. (2001). Effective child support policy for low-income families: Evidence from street level research. *Journal of Policy Analysis and Management: The Journal of the Association for Public Policy Analysis and Management*, 20 (1), 89-110.